

azután annak kritikai és elméleti meghatározásaival... Élet és irodalom kézfogása: Petőfinek első nagy történeti jelentőségű eredménye."

Ennyiből is nyilvánvaló, hogy nem valami általános, klasszikusnak nevezett „szellemtörténeti” idea testet-öltésének vagyunk itt tanúi, nem valamilyen idegen irodalom történetében kialakított rendszerezés erőszakos adaptálásának, hanem annak a termékeny erőfeszítésnek, amelynek folyamán egy nagy tudós megtalálja irodalmunk fejlődésének autochton menetét, a magyar irodalomtörténetnek mint fejlődéstörténetnek saját rendszerező elvét. Hogy ily módon nemcsak a „nép-nemzeti” iskola válik iskolai kategóriából valóban történelmi szerepű jelenséggé, hanem irodalmunk más, hosszú időközön át helyüket nem lelve hányódó-vetődő fontos képződményei is, bizonyítsák itt csak Horváth Jánosnak a magyar humanizmusról írt sorai: „Vannak, akik a Mátyás-kori humanizmust ma is a királyi udvar jelentéktelen fényűzésének tartják. Nos, következményeiből ítéljük meg. Az a humanizmus tudatosította s emelte műveltség jellegére, a római hazafiság példájától szorgalmazva, az ösztönökben addig is megvolt magyar nemzeti érzést. Ugyanaz a humanizmus folytatta és teljesítette ki a maga Mátyás óta meg nem szakadt nevelő munkáját Sylvester és kortársai nemzeti nyelvkulturát elindító tudós hazafiságában.”

Fentebb történelmi jelentőségűnek mondtam Horváth János személyét és művét. Több vonatkozásban is az. Tudományunk számára azért, mert nemcsak újonnan feltárt és megrostált anyagában, módszereiben, hanem egész szemléletmódjában, rendszerezésének elveiben és gyakorlatában megújította és előbbre vitte a magyar irodalomtörténetet. Szellemi életünk általános fejlődésében azért, mert a tudós tiszta tárgyilagosságával megfogalmazta, történeti összefüggéseiben s jelentőségében öntudatosította, századunk rettenetes válságai, földrengései, mocsarai, jégsivatagai és vadul felsarjadó új vegetációja közepette megőrizte, s újraalkotva életben tartotta azt a magyar emberséget, erkölcsiséget és szépséget, amelyet nagy mintaképeitől örökölt. „Aki irodalomtörténetet ír... fogja fel erkölcsi nagyságát annak a viszonynak, melybe ő, a gyarló ember, lépni készül lelki ősei nagy történeti közösségével.” Amit így megfogalmazott, önmaga számára is mindennél szigorúbb parancsnak tartotta. Ezért volt és lehet mindnyájunk tanítója; nemcsak tudományban, de magyarságban is; nemcsak azoké, akik hívek maradtak hozzá, hanem azoké is, akik úgy akarták felülmúlni, hogy megtagadták és ellene fordultak.

Keresztury Dezső

KARDOS TIBOR: A MAGYARORSZÁGI HUMANIZMUS KORA

Akadémiai Kiadó. Budapest, 1955. 462 lap.

Az utóbbi években kevés könyvet előzött meg és követett olyan érdeklődés, mint a magyar humanizmus legjelentősebb kutatójának e könyvét. Ez teljesen érthető. Hiszen hazai művelődésünk és irodalmunk történetének egyik legreprezentatívabb kora az, amelyik e könyvben igen részletes tárgyalásra kerül. Ennek a ténynek jelentőségét nem csökkenti, hanem fokozza az, hogy polgári irodalomtörténetírásunk utolsó, e tárggyal foglalkozó szintézise Horváth János szép, sok problémát felvető és részben tisztázó műve (A magyar

irodalmi műveltség megoszlása) immár két évtizede jelent meg. Az azóta bekövetkezett történelmi fordulat, történelem- és irodalomtudományunk új irányba fordulása parancsoló szükségé tette, hogy a hazai humanizmus korára vonatkozó álláspontunk marxista módszerrel ismét tisztáztassék. S, hogy erre a munkára az vállalkozott, aki a humanista művelődés és irodalom kérdéseivel foglalkozásban élete leglényegesebb feladatát látja, a sikeres megoldás eleve szilárd biztosítékának látszott. Való az — ezt mindjárt előjáróban elmondhatjuk —, hogy Kardos Tibor számára műve létrehozásánál nem a legcsekélyebb terhű előmunkálatokat bizonyára éppen a saját régebbi, akkor részben szellemtörténeti alapfelfogású műveinek újraértékelése, a megfelelő eredmények kiválogatása és e nagy összefoglalásba illesztése volt. E feladat és megoldása egyképpen méltó ahhoz, aki a humanista kutatásnak negyedszázada legtöbb eredményt felszínre hozó munkása, marxista irodalomtudományunk kiemelkedő alakja, s akit e sokszor nehéz kérdések tisztázásában főként egy vezethetett: az önmagával szemben is bátor meggyőződés.

Nem véletlen az sem, hogy a humanizmus korának marxista megvilágítását történészeink előbb, mint irodalomtörténészeink, napirendre tűzték. A humanizmus ugyanis nem másodsorban történeti jelenség. Benne összegeződnek az előző századok társadalmi változásainak előbbre vivő eredményei, hogy egyre inkább egységesebbé váló értelmezésben Európa és Magyarország történetét és irodalmát új utakon vezessék tovább. Már a könyv címéből is ezt az elvi alapot olvashatjuk ki. Kardos a humanizmus koráról írt, nem a egyszerűen magyarországi humanista irodalomról vagy művelődésről. A humanizmus koráról, melyben a történeti valóság változik meg és formálja újra egész kultúránkat és irodalmunkat.

Egy mű alapkonceptiója a módszert is meghatározza. Kardos Tibor nem érthette volna el a célját — a magyarországi humanizmus korának ábrázolását, ha nem olyan eszközökkel dolgozott volna, mint aminőkkel tényleg munkálkodott. A marxista munkamódszer egyébként is bizonyos komplexitást jelent az irodalomtörténész számára, a történeti vonatkozások következetes és részletes szemmel kísérése formájában. Sokszor azonban még ennél is több ajánlatos. Hogyan lehetett volna a *humanizmus korának* ábrázolásából a művészettörténeti, vagy tudománytörténeti vonatkozásokat kihagyni, vagy akár csak elnagyolni. És, hogy a szerző ezekre mindig tekintettel tudott lenni, egyik legjelentősebb eredménye és könyvének egyik fő értéke. Csak a felületes ítékezés láthatja ebben az egységes kép széthullását és veszi észre, hol csak a művelődéstörténetet, hol a művészet, vagy éppen gazdaságtörténetet, filozófia- és tudománytörténetet. Mindezekről szó esik, mert szó kell, hogy essék, s ha valamit kifogásolhatnánk talán inkább az, hogy nem elég részletességgel világít rá egyes tudományos határterületi problémákra, így a művészet-történet vagy a tudománytörténet érintkező kérdéseiben. Könyve ezért mégsem lesz művelődéstörténet vagy pusztá társadalomrajz, mert a hatalmas humanizmus ábrázolásnak — melyet Kardos vetít elénk — egységét, marxista módszerének dialektikus egysége biztosítja.

Ilyen a könyv alap gondolata és ez a módszere. Ezzel a módszerrel mutatja be a magyar humanizmus kutatásának régebbi és újabb eredményeit. Ezeknek az eredményeknek egy nem is jelentéktelen részét éppen a szerző sajátjának tudjuk. E módszerrel és ilyen eredmények birtokában fogalmazza meg sokszerű és súlyos mondanivalóját. A továbbiakban e mondanivaló ismertetésével próbálkozunk.

A humanizmus előzményeiről és kibontakozásáról a reneszánsz és a humanizmus klasszikus földjén, Itáliában szól az első fejezet. Nem csupán a hagyományos szemléletnek, a szokásos tárgyalásmódnak megfelelően. Itália társadalmi és gazdasági viszonyai voltak egyedül alkalmasak arra, hogy az új, a feudális ideológiával szakító szemléletmód kialakuljon. Itt élt és tevékenkedett, szinte egész Európát behálózó összeköttetéseivel Európa legrégebbi polgársága... Gazdasági súlya vetekedett a feudálisok társadalmi erejével és sokszor felül is múlta azt. Ezért nem hihette el az olasz polgár, hogy a születési nemesség egymagában alkalmassá tehet valakit a vezetésre és, hogy a társadalom magaslatai valóban a feudális urak várkastélyai és nem a gazdagságot és műveltséget együttesen őrző városok bástyatornyai. Ezért kellett egy olyan ideológiának létrejönni, melynek képviselői a humanisták: „A születési nemességgel szembeszegítették a természetes képességet és a műveltség értékét” (27). Ez volt az igazi többlet, amit a humanizmus a társadalom számára hozott. „A humanisták nem álltak meg az egyház támadásánál, a kételkedésnél, a derűs szabadgondolkodásnál, hanem a feudalizmus világi ágának értékrendszerével szemben egy új értékrendszert hoztak létre (uo.)” Az új értékrendszer érvényesítésére törekvés nem mehetett békésen, hiszen a régít birtokoló és előnyeit élvező feudális osztály pozícióinak feladását jelentette volna, aminthogy tényleg ezt el is akarta érni. A harc elkerülhetetlen volt, s a humanizmussal elkezdődött csupán, befejezése későbbre maradt.

E harcban kirobbanó feszültség előzményei messzebbre és mélyebbre nyúlnak. Az előzményekhez tartoznak a feudalizmus egyházi ágának alapjait kikezdő eretnokségek (katarok), a városok polgárságának a feudálisok ellen, a szegénypolgárságnak a patriciusok ellen megvívott küzdelmei, s főként az olasz előproletariátus osztályharcos jellegű mozgalmi, mindenekelőtt a firenzei Ciompi felkelés (1378). A társadalmi alap, e változásainak kapcsolatát a reneszánszszal az utóbbi évtizedek kutatásai mindinkább nyilvánvalóvá tették, ezért „a hanyatló polgárság tudománya a legutóbbi években valósággal rohamra indult a renaissance kora ellen.” (28). De így az is érthető, hogy a szovjet tudomány is fokozott figyelemmel fordult a humanista kutatás problémáinak tisztázása felé. A. D. Epstejn mondja, hogy a humanisták által folytatott harcok középpontjában az ember állott. És Antonio Gramsci az olasz marxista tudomány büszkesége a reneszánsz legjellemzőbb vonását abban látja, hogy eljutott az ember új, osztályérdekű fogalmához és így lett „a teremtő, harmonikusan kifejlesztett ember korszaka” (27). Ez a korszak „valóban forradalmian újat alkotott az emberi szellem tevékenységének minden területén” (28).

A modern epika, líra és novella alapvetése történik ekkor. A hadtudomány, politika, a természettudományok a modern ember számára ismerős formában ekkor jelennek meg. Az anatómia és a perspektíva új ismeretei a művészetet forradalmasítják. Igazat kell adnunk a szerzőnek: „a humanizmus hozza létre a *kultúra egész világias szervezetét.*”

Ennek az igen világosan és meggyőzően előadott alapvető fejezetnek minden lényeges szempontjával lehetetlen egyet nem érteni. Legyen szabad mégis egy-két olyan dolgot szóba hozni, amelyek talán alkalmasak arra, hogy ezt az alapvetést bizonyos mértékig még elmélyítsék. Némileg hiányolható, hogy nem esik több szó az itáliai világi értelmiség kezdeteiről, melynek jelentősége és múltja a középkor és a kora-reneszánsz minden más európai megfelelőjénél nagyobb. Tudjuk, hogy Itáliában az egyház művelődési mono-

póliuma viszonylag kisebb volt, mint Európában másutt. Ennek oka az, hogy a római kortól kezdve folytonosan jelen van egy művelt világi réteg, a notáriusok, akik az írásbeliség egy jelentős területét kézben tartván, a művelődés mindenkor fontos és világi tényezőiként szerepeltek. A gazdagodó és egyre bonyolultabb vagyoni formák közt élő polgárság bizalmának letéteményesei, anyagi érdekeinek elvi védelmezői voltak ők. Jurisperitiájuk, jogban jártasságuk hasznát a polgárság látja főként, bizonyára a római jognak, a magántulajdon szövevényessé vált kérdéseiben is, biztos eligazítást nyújtó principiumai révén. Nem különös-e, hogy a római jog felé fordulással együtt jelenik meg a „Renovatio Imperii” programja, melyet majd később Petrarca és az egész kora-reneszánsz politikai alaptételeként látunk viszont. Ugyanekkor — a XII. században — lesz szükséglet a jogi oktatás, módszeres, iskolai formákban történő megszervezése és elsőnek éppen Bolognában, melynek később humanista központtá emelkedése, bizonyára az itt említett összefüggésekkel is magyarázható.

A másik vonatkozás, amelynek felhasználása az alapvetés kiszélesítéséhez szintén hozzájárulhatna a következő. A polgárság szükségletei és érdeklődésének iránya, főként pedig az utóbbi világi jellege magyarázzák az összes, a polgárság számára hasznos és szükséges tudnivalók foglatatát nyújtó enciklopédiák, a Speculumok divatját. Ezekben a Tükrökben különösen feltűnő a természet felé forduló határozott érdeklődés. Megfigyelhető ez Chantimpré Apiariusában csakúgy, mint Vincent de Beauvais Speculum triplexében. A reneszánsz természettudományos érdeklődésének gyökerei e XIII. századi Speculumokig nyúlnak le, s hogy a műfaj a kora-reneszánszsal közvetlen kapcsolatban állott, elég legyen ezúttal Brunetto Latini és Dante, a Trésor és a Commedia ismert viszonyára utalni.

A könyv első fejezetében foglaltak után egészen nyilvánvaló Kardos Tibor végkövetkeztetése, „hogya a humanizmus a középkorvégi társadalomfejlődésnek szükségszerű történeti jelensége, a megjelenő forradalmi polgárság ideológiája, akkor nem állhatott meg az olasz félsziget határainál. Éppen ezért abban a pillanatban, amikor a különböző európai országokban megjelentek a fent említett társadalmi előfeltételek, valamilyen formában azonnal megjelent a humanizmus is” (29). A humanizmus sorsáról a többi európai országban szól a második fejezet. Két témát tárgyal itt valójában. Az egyik a humanizmus előfeltételei Európában, közös és helyi jellege. A másik az olasz humanisták szerepe az egyes európai országokban. „A humanizmus Európában az udvarok mellett működő kancelláriákban és az egyetemeken jelenik meg, mivel ezek az intézmények és társadalmi gócpontok összpontosítják a művelt világi szemléletű értelmiséget és a humanizmus egyéb feltételeit.” Ezek között az egyik legjelentősebb, hogy „az újonnan kifejlődő nemzetállamok királyi központjai egyszersmind a legfejlettebb városokban vannak, ahol a polgárság a legerősebb. Itt támad a feudalizmuson belül új, haladó formáció: a központosított monarchia, amely sok tekintetben „a polgárság anyagi erejére támaszkodik és az öntudatosult köznéppel szemben új politikát keres” (31). Ebből következik, hogy a humanizmus megjelenésének időpontját szilárdan meghatározza egy öntudatos, vagyonos, műveltségre törekvő, egyéni és civilizált életet élő polgárréteg és a legnagyobb feszítő erőt jelentő plebejus réteg jelenléte. Rövidre fogott, de határozott vonásokkal rótt elemzését kapjuk ezután az angol (Chaucertól kezdve), a németalföldi (Érasmus!), a német (reformáció és a nürnbergi művészet), a francia, lengyel

és a délszláv (Dalmácia) humanizmusának. Legrészletesebben a cseh humanizmussal foglalkozik. „A cseh humanizmus útjai világosak. Egyrészt az udvari kancellária és egyetemi értelmiség tudós áramlataiból, másrészt a forradalmi polgárság, plebejusok és parasztok népies humanista irányából áll. A két irányzat állandóan érintkezett, az elemek kicserélődtek, vallásos és világi mozzanatok szövődtek össze. De a cseh humanizusból a népi, forradalmi irány került ki győztesen és ezért a cseh humanizmus társadalmi jellegű...” (43). Ez világosan és határozottan megfogalmazott álláspont, amellyel nagyban-egészben egyet is érthetünk. Mégis meglehetősen sajnálatos, hogy a prágai kancelláriai humanizmust röviden, s a cseh humanizmushoz viszonyítva jelentőségben csökkentve ábrázolja. Aligha vitatható, hogy a Luxemburg-kori Csehországot a humanizmus Itália felől elsőnek Neumarkték körében érte el, s a humanista Neumarkt törekvései német anyanyelvének pallérozására visszhangozhattak a cseh nyelv éledő kultuszában. Maga a francia eredetű, német anyanyelvű császár beszél az „*amabilis lingua bohemicaról*”, és tesz alapítványokat ápolására. A cseh népies humanizmus legnagyobb eredményét az anyanyelv Európában elsőként diadalra juttatását, lehetetlen csupán a misztikus áramlatokra mint főtényezőkre visszavezetni még akkor sem, ha ezek olyan hatalmas egyéniség életművében összegeződtek, mint Husz János. Husz már mintegy két nemzedéken át, *mindkét kultúrában*, az ország *mindkét nyelvén* lefolytatott előkészítő munka után állhatott elő a cseh nyelv, és ami ezzel egyet jelentett — mint Kardos igen helyesen hangsúlyozza —, a cseh nép, a „*sacrosancta natio Bohemica*” vallási, lényegében pedig társadalmi jogigényével. Ismétlem, bár Kardos felfogásával a lényegyet illetően teljesen egyetértek, nem tartom különösen szerencsésnek, hogy a cseh humanizmus tárgyalását a népi kultúrára helyezett súlyponttal és a mai, egynyelvűvé lett Csehország perspektívájában tárgyalja. A XIV. század igen bonyolult nyelvi és társadalmi viszonyai már régebben is szükségessé tették a kor irodalmi jelenségeinek csehországi, cseh és német csoportok szerinti előadását. A huszita forradalom végül is felülemelkedik e kettősségen, de az előzmények részletes elemzése, mely az egyébként helytálló konklúzió további megszilárdításához többet adhatna, ezeket a különbségtételeket nem mellőzheti. A teplai német valdens bibliafordítás megelőzi Stitný és Matej z Janova munkásságát, Milič és Konrad von Waldhausen együtt prédikáltak Prágában, de a humanizmusnak a nép nyelvén megszólaló vallásos reformtörekvésekkel, hangsúlyozottan a devotio modernával való kapcsolatát tárgyban (Augustinus és Hieronymus) és megfelelő színvonalon mégis Noviforensis, a kancellár képviseli — a XIV. században.

A cseh humanizmus nagy társadalmi eredményei mellett, a humanizmus egyéb lényeges elemei tekintetében, így az antiquitással való kapcsolat dolgában a XV. század elején az európai fejlődéstől lemarad, s csak a század közepétől és különösen a Jagelló-korban (budai cseh kancellária) emelkedik fel ismét. E jelenség magyarázatát azonban csak Kardos Tibor ezután következő remek, tömör összefoglalása segítségével érthetjük meg. Az olasz humanisták szerepéről szól az egyes európai országokban. Mit hallunk tőle összefoglalóan: „Mindencetre a polgárság európai kibontakozása Európa-szerte létrehozta a feudális kötelékektől ment ember új ideológiáját: a humanizmust, közös általános jellemvonásokkal, de a helyi társadalmi fejlődés eredményeként eltérő színeződéssel aszerint hogy milyen mértékben volt erős a helyi polgárság, milyen mértékben tudták megátolni a humanizmus erősödését az egyházi

és világi feudálisok, mennyire tudott kialakulni erős központosított monarchia. Az is kétségtelen, hogy ennek az ideológiának tudatosításában döntő szerepe volt az olasz humanizmus bátorításának. Az új műveltség eszméi Itália felől kiáradva megjelennek a kancelláriákban, udvarokban, egyetemeken, városi központokban, a nép között, mindenütt, ahol társadalmi szükségletet kellett kielégíteniök." Előbbi témánkhoz mindebből: úgy látszik, mintha a cseh humanizmus éppen ezt az olasz bátorítást nélkülözte volna...

Kardos Tibor könyvének első két fejezetével viszonylag részletesebben foglalkoztunk. Ez mindenképpen jogosult volt. Hiszen ez az önálló tanulmányként is értékes bevezetés eddig nélkülözött páratlanul érdekes kitekintés is az európai humanizmus sokban ismeretlen, sokban bonyolult viszonyaiban. De ennek a nagy távlatokat egybefogó, szilárd alapvetésnek a jelentősége a könyv egészének felépítésében még inkább megmutatkozik. A szerző szerint is az első két fejezet lesz biztos kalauz a magyar humanizmus története vizsgálatában. Ez a vizsgálódás viszont a humanista ideológiának közös törvényszerűségeinek változásait fogja nyomonni a középkorvégi Magyarország társadalmi szerkezete, valamint osztályharcának állapota szerint.

A humanizmus előfeltételeiről és kezdeteiről Magyarországon (kb. 1360—1445-ig) tárgyal a III. fejezet. Talán sehol más területen nem hozott annyi újat felszínre a szerző régebbi kutatómunkája, mint éppen ennek a kilencven évnek történetében. Munkássága nélkül még mindig teljes bizonytalanságban lennénk a magyar humanizmus kezdetei tekintetében. Árnyalati finomságú tények aprólékos megfigyelései tették lehetővé, hogy a kezdetek mindig bonyolult kérdései közül a leglényegesebbek tisztázódtak. Anjou Lajos uralkodásának eseményei, kancelláriájának és történetíróinak lehetséges humanista kapcsolatai magának az uralkodónak egyénisége és érdeklődése kellő, és tegyük hozzá, mértéktartó méltatásban részesül. Az Anjou-kor műveltségét nem nevezi könnyed általánosítással humanistának vagy akár prehumanistának. Ellenben bonyolult jelenségek szövevényében teremt rendet amikor megállapítja, hogy: „A kulturális elemeknek ez az ötvözete, melyben a humanisztikus elem egyre erőteljesebben jelentkezik, mint láttuk, nagyrészt független volt az uralkodó akaratától és különösen humanista vonatkozásban az objektív történeti fejlődés feltételei és a kulturális érintkezések voltak a döntők. Azokban az esetekben, amidőn humanista történetiszemlélettel találkozunk, egyszersmind feltűnik a központi hatalom erősödésének ténye, pénzviszonylatok, de főként a személyes és diplomáciai érintkezés az új polgári réteggel és annak klasszikus hazájával, Itáliával.” (66.)

A következő oldalakon a népi ellenállás és humanizmus első tényeinek merőben és merészen újszerű megvilágítása következik. Tudományos közvéleményünk, melyet a régebbi, német Geisteswissenschaftan neveltsége meglehetősen hozzászoktatott ahhoz, hogy a humanizmusban csak udvari kultúrjelenséget, valamiféle arisztokratikus szellemi foglalatosságot, egyfajta „Schöngeisterei”-t lásson, Kardos kevés állításán háborodott fel annyira mint az itt előadottakon. Patarénok, magyarok és bosnyákok — hogyan és miként kerülhetnek kapcsolatba az Antiquitas, finom művű elefántcsonttornyokban ülő beavatottjaival? A szerző azonban már előbb és világosan megmagyarázta, hogy a humanizmus nem csupán irodalmi áramlat, esztétikai állásfoglalás, hanem történeti és történelmet alakító jelenség, mely az ember megítélésére új, a feudalizmusétól eltérő értékrendszert dolgozott ki. Ennek az értékrendszernek érvényesítéséért vívott harcban előfutára vagy később

szövetségese mindenki, aki hasonlóképpen a megújulásért küzd. A délvidéki patarénok azáltal, hogy a feudális egyház alapjait kikezdték, maguk is az egész feudális értékrendszer ellen támadók sorába léptek és előkészítették, megkönnyítették a humanizmus ideológiai sikerét. A délvidék e korban legjelentősebb városa Pécs, az első magyar egyetem székhelye. Kulturális kapcsolatai Bologna és Padova felé mutatnak, gazdag kereskedő-polgár lakosságában sok az olasz. Ezt a részben itáliai származású, vagyonos polgárságot fenyegeti az Anjou Lajos halála után bekövetkezett zűrzavar, meg a délről egyre határozottabb formákban hatást gyakorló antifeudális, de általában szegénységi eretnecség is. Ebben az összefüggésben méltatja Kardos a kor egyik jelentős egyházirodalmi termékét, a pécsi egyetemi beszédeket. E beszédek szerzője közvetítette először a pécsi kereskedő-tőkés, patricius réteghez a humanista gondolatok deklarációját, „cgyenlő” emberi jogainak leszögezését, tiltakozást a zsarnokság ellen, a rendezett egyetértés, az „ordinata concordantia” követelését. Ebbe az összefüggésbe kerül a Ferenc-legenda is.

Az Anjou Lajos utáni dolgok tárgyalásából ezúttal csak Kardos Tibor egyik saját eredményét, a Serravalle-féle latin Dante-fordítás ügyét emelem ki. A fordítás Zsigmond megrendelésére készült, de mindenesetre a császárnak és királynak ajánlotta a szerző fermói püspök. Különösen feltűnő a kommentár ghibellin hangja. Zsigmond kancelláriájának egyre inkább humanistává válása, Pier-Paolo Vergerio magyarországi szereplése mind gyorsabbá váló folyamat jelei a humanizmus teljes hazai recepciója irányába. A kiteljesedés felé haladó magyar humanista műveltség csakhamar szembe találja magát az első erőpróbal, melyet a török terjeszkedés támaszt és talán Vergerio volt az, aki megfogalmazta a török ellen sokáig mozgósító jelszót: „Magyarország a kereszténység védőpajzsa”.

A huszitizmus és a népies humanizmus kapcsolatára áll mindaz, amit a humanizmus népies ágáról, a délvidéki eretnecségek és a huszitizmus kapcsolatról már az előzőekben hallottunk. Ehelyütt a Huszita biblia egyik igen jelentős fordítási különlegességének — emberség, mint a kegyesség-kegyetlenség ellentétes fogalom-párjának a feloldása — segítségével a huszitizmus hazai jelentkezésének a humanizmussal való kapcsolatát igyekszik bizonyítani. A fenti összefüggésben ez világosan is áll előttünk, mégis egy differenciáltabb elemzés az esetleges félreértéseknek is elejét vehetné. Az emberség, a természetes nemesség, a szabadság humanisták által magyarázott és az antiquitas tekintélyével alátámasztott elvei kétségkívül valóban hatottak e harcok mozgalmakra. És talán — engedje hozzátenni a szerző — nálunk talán még inkább, mint Csehországban. Hiszen e korban Magyarországon a cseh párhuzamtól eltérően nem csökken, hanem erősödik és szélesedik a humanizmus hatása.

A magyarországi humanizmus két legnagyobb hazai alakjáról Vitéz Jánosról és unokaöccséről, Janus Pannoniusról hallunk a továbbiakban. Sokan és sokat írtak már „Hunyadi pennájáról” Vitéz Jánosról, de mégis mennyi újat, önmagában és távolabbi összefüggéseiben érdekeset tud mondani az első igazi magyar humanista „Leveleskönyvével” kezében Kardos Tibor. A magyarság egynéhány dicsőséges évtizedének vezérei, a törökverő kormányzó és kancellárja, a kard és a toll hősei, „verejtékkel és vérrel borított magyarok mindketten, s Vitéz életének, irodalmi művének igazi értelme az, hogy valóban azt mondja el, amit másuk tesz. „Ebben az atmoszférában, a parancsoló kényszer világában, a nemzetlét határán, Vitéz szemében a dolgoknak csak egy értelmük van és gyűlöletes minden szó és cifraság. Ebben keresendő

Vitéz szemléletmódjának, stílusának realista alapelve.” A pápát és udvarát megkritizáló főpap, a humanizmussal érintkező vallásos-reform mozgalmak legsajátosabbjának a devotio modernának híve. Mégpedig, mint Kardos kimutatja, az eredetibb, az itáliai irányzat követője. Kisnemesi sarj, akit a maga virtusa emelt a magasba, kancellár, aki Európa előtt szeggyent nem vallva forgatja az ország tollát, félig még középkori ember, akit az asztronómia és az asztrológia egyként érdekel, de figyelmét az anatómia is fel tudja kelteni. „Egyszerűen Vitéz János, a magyar kancelláriai humanizmus első nagy alakja, elfogadja a humanizmus polgári ideológiáját s a magyar társadalmi viszonyoknak, a parancsoló szükségnek megfelelően formálja, ötvözi.” (117.) És másutt: „Humanista hagyományt teremtett a kancelláriában, politikai, tudományos célkitűzéseket, stíluseszmenyt adott, külföldre tanulni küldött ifjakat, pártolta a tudományt, s minden erejével igyekezett megszerezni az új műveltséget” (119.)

De Vitéz egyéniségében van még sok ellentmondásos is. Ez akkor mutatkozott meg, amikor Mátyással összetűzésbe került. A középkori „szabadság” főpapi híve, nem tudott könnyen belenyugodni a kor megkövetelte centralizmus nagyobb fegyelmébe.

Emlékezetes élmény erejével hat a primás-kancellár unokaöccsének, Janus Pannoniusnak és Magyarország első lírikusa élete művének, költészetének bemutatása (123–149). „Kétségtelenül egész műfajok elindítója magyar földön. Vitán felül áll, hogy a világi művelt költészet kútfeje. Motívumai az európai irodalomban új, úttörő motívumok, mint szenvedéseit elénk táró elégiái, családi versei, a politikai költészetnek... újszerű formái. Érdeme a társadalmi élő epigramma újjáteremtése. Nagy költői képességekkel szólatatta meg a renaissance műfajait, leghaladóbb gondolatait. Újfajta dicsőséget hozott a hazára. Eddig „Itáliából szállt szerte az ének”, az antik irodalom, s a humanisták költészete. Most megfordítva, Pannoniából hangzik Itália felé a dal. „Szellemmel hazám nemessé tettelek” — mondja Janus. E szép és tömör összefoglalás Janusnak és művének eddig talán legsikerültebb rövidre fogott ábrázolása. Amit benne és a megelőző elemzésben olvashatunk, csak egy tekintetben aggálykeltő. Janus alakja és poézise nincs-e egy kissé „átpolitizálva”? Kardost ízlése és erudíciója megóvjá az olyan olcsó vulgarizálastól, mely pl. Janus egyházellenességét a kamaszkori obszcén epigrammákból vezeti le, mégis a „váltózatoss, sziporkázó epigramma-író, a társadalmi és udvari költő”, nem szorítja-e nagyon is háttérbe — akire pedig a legbüszkébbek vagyunk — a lírikust? De ez az aggodalmunk is jórésztben feloldódik, ha Kardost tovább hallgatjuk: „Janus Pannonius érdeme... hatalmas jelentőségű, ő a költészet hazai hagyományainak megalapítója. Versei által a költői hírnév, az irodalom a nemzeti dicsőség újfajta forrása lesz. A magyar humanizmusnak egyik legnagyobb élő hagyománya az ő példája, reá az újabb generációk úgy tekintenek, mint valami zászlóra. Hunyadi Mátyás érett korának törekvései éppen úgy reá támaszkodnak, mint ahogy a Jagelló-kor polgári humanistái vagy a XVI. század magyar költői is felé fordulnak”. És felé fordulunk mi is...

Janus élete végén, mint köztudomású, tragikus konfliktusba keveredett a királlyal, akinél pedig „humanistább” uralkodót Európa akkor nem ismert. Mátyás legnagyobb és leghaladóbb történeti érdemét ma abban látjuk, hogy létrehozta a magyar központosított monarchiát. E központosított monarchia létkérdésének a kultúrát tekintette. Ez a kultúra más nem lehetett, mint a

humanizmus művelődése. Nem lehetett más, mert aki ápolására maga is vállalkozott alulról, e kultúra által szentesített jog szerint, a természetes virtus jogán emelkedett a trónra. Humanizmusának köszönhető, hogy az ország legműveltebbjeinek gyűlhelyén, a kancelláriában a humanizmus meggyökeresedett. Akik környezetéhez tartoztak, az ő művelődési eszményének hatása alá kerültek, a tudomány- és művészetpártolásában versengve a kisebb, vidéki humanista központok létrehozói lettek. Hatása nem csupán a főrangúak, az előkelőbb nemesség körében érvényesült. Hatása alá került a nép is. „A népnek ugyan nem volt műveltsége, nem tudta megérteni az udvar latin nyelvű kultúráját, irodalmi életét. De a természetes képesség jogáról szóló deklarációkat, a főurak és az egyháziak bírálatát, a török elleni lelkesítő szót, amelyek pontosan egybevágtak gondolkodásával és érdekeivel, nagyon is megértette.” (200—201.)

Hunyadi Mátyás humanizmusának korát már régóta megszoktuk a magyarországi humanizmus csúcspontjának. ha ugyan nem egyetlen, vagy legalább igazi korszakának tekinteni, melyet a király halála után a mély süllyedés, vagy éppen a teljes megsemmisülés követett. Ha magyar humanizmusunk valóban csak udvari kultúrjelenség, uralkodói alkotási szeszély vagy kedv terméke lett volna csupán, ez talán így is következett volna. Ámde a magyar humanizmust fejlett külföldi példa, az olasz közvetlenül támogatta ugyan, de végeredményben a hazai társadalmi viszonyok alakulásának kényszere hozta létre. A király halála tehát sorsának alakulását bizonyos mértékig befolyásolhatta, de létét vitássá nem tehetette. A humanizmus kultúrája magyar földön már annyira gyökeret vert, hogy a fejedelmi támogatás nélkül is életképes volt. A Jagelló-kor humanizmusában erőteljesebben hangsúlyozódik a filozófiai elem és még nyilvánvalóbb lesz a természettudományos érdeklődés az udvari, kancelláriai körökben. A népies humanizmus pedig a régi társadalmi program érvényesítése érdekében hat tovább, egyre szélesedve, immár a magyar nyelvűség irányába. De ugyanekkor a kancellária humanizmusában a haladó tendenciák érvényesülése nyilván mutatja, hogy a humanizmus egészének „osztálybázisa erőteljesen kiszélesedik a magyarországi polgárság felé”.

Ez az a kor, melyben a Janus-hagyomány első gyümölcseit termi. Ekkor bontakozik ki a kulturális nemzeti öntudat ideológiája a Janus-kiadásokban. A nemzeti történeti öntudat táplálását a nyomtatásban terjedő Thuróczi-krónika, kisebb mértékben a Budai-krónika végzi. De szélesebb körökben, a közép-európai népek műveltejeinek szinte egésze felé mégis inkább Janus hat. „Figyelemre méltó jelenség a Janus-filológiában polgári elemek mellett a világi személyek egyre nagyobb szerepe úgysis, mint mecénásoké, úgysis, mint kiadóké.” (Perényi Gábor, Werbőczy István, Szatmári György, Bekényi Benedek, Istvánffy Pál.)

A Jagelló-kori humanizmus további tárgyalása során a humanista írói csoportok és az irodalmi műfajok változása kerülnek szóba (VII. fejezet). Az irodalmi élet legszélesebb alapja továbbra is a kancellária. Az egymást váltó kancellárok (Szatmári, Szalkai) azonban kiformalnak és huzamosabban együtt tartanak kisebb-nagyobb humanista társaságokat. Szatmári köréből kiemelkednek Hagymássy Bálint, Calcagnini, Bartholomaeus Pannonus. Szalkai köréből Piso Jakab nevét ismerik leginkább. II. Ulászló közvetlen környezetének humanista tagjai Petantius, a cseh kancelláriában működő Lobkovic Bohuslav és Olmüci Ágoston. A válságos történelmi helyzet tereli

a figyelmet a történeti műfajra, így születik meg a nagy tragédia humanista leírása a mohácsi csatáról, Brodarics tollából. Oláh Miklós művében pedig örökre búcsúzik tőlünk a Mohács-előtti Magyarország. Közöttük is különös figyelmet érdemelnek azok, akik más-más műfajban, de egy tárgykörben működtek: a társadalombírálatban. Hagymássy az értekezés, vagy beszéd író, Pannonus színdarab szerzője, míg a bencés Nagyszombati Márton költeményében az ország előkelőit (regni Hungariae proceres) igyekszik a bajokra figyelmessé tenni, hasztalan...

A humanizmus magyarrá, magyar nyelvűvé válásával foglalkozik az utolsó fejezet. „A humanizmus magyarrá válásának előfeltételei — olvassuk — s első feltűnő jelenségei tehát megvoltak Hunyadi Mátyás udvarában: a polgárias, vallásos gondolkodás, bibliafordítás, nemzeti jellegű népi epika és drámai költészet, sőt talán még népi nyelvű szerelmi líra tekintetében is. Ez az irodalom hagyományos műfajok átalakítása s a kibontakozó városi polgárság vallásos irodalmának udvari befogadása által indított el újabb fejlődést...” Az itt említett előfeltételek kibontakozásának lehetünk tanúi a Mohács-előtti évtizedekben. A magyar nyelvűségnek — nyilvánvalóan régibb kezdetek után — immár az irodalom egész területén elterjedése, mindenesetre a népies humanizmus programjának megvalósításába illik. Kardos felfogása itt annyira újszerű, hogy szükségképpen bizonyos ellentmondást válthat ki. A humanizmus korának minden irodalmi, főként magyar nyelvű, vallásos, egyházi irodalmi emléke szükségképpen humanistának mondható-e? A szerző általánosságban nem állítja ezt, és a válasz nem is könnyű. Bizonyos az, hogy ennek az irodalomnak számos terméke már csak azért sem köszönheti létét akár még csak a népies humanizmusnak is, mert latin eredetije vagy akár magyar szövege szerint régebbi korokból jutott el hozzánk, bár kétségtelenül Jagelló-kori másoló kezének közvetítésével. Másrésztük azonban minden bizonnyal annak a vallásos reform irányynak köszönhető, mely a humanizmust az egyházon belül terjesztette, és ez a devotio moderna. Kódexirodalmunk kapcsolata a humanizmussal valóban csak a devotio modernán keresztül képzelhető el és Kardos Tibor nem legkisebb érdeme, hogy könyvében ezt nyomtatékosan hangsúlyozza. Érvelésének kiformálásában persze nem is csekély nehézséget okozott, hogy különösen a közép-európai devotio moderna történetére vonatkozó kutatások a legkezdeteken túl még alig jutottak. A távoli, németalföldi analógiák, az összefüggésekkel ismerős számára ugyan nem, de általában mégis helyenként esetleg erőltetetten hatnak. Pedig ez a humanizmus magyar nyelvűvé válásának és szélesebb népi hatásának egyik kulcsproblémája. A parasztháború és a humanizmus sokak számára merész kapcsolata, egészében helyes és elfogadható, bizonyos mértékig mégis további bizonyítást igényelne. Szerény véleményem szerint viszonylag könnyebb, de szilárdabb is lenne az argumentálás, ha itt egyszerűen a huszitizmus előzményeinek analógiájára kellene utalni. Itt újra súlyosan érezzük a prehuszita tények és események elmaradt ismertetésének hiányát. A várt újabb kiadás remélhetőleg ezen segíteni fog. Ámde ugyanakkor világos az is, hogy Dózsa és alvezérei ideológiai felkészülésében más, régebbi középkori, de a humanizmust előkészítő mozgalmak is hatottak. Ezeket a vonatkozásokat Kardos Tibor biztos kézzel vetíti elénk.

A humanizmus magyarrá válása tehát a magyarországi humanista kultúra első korszakának méltó, az egész társadalmat átjáró és megmozgató befejezése. De nemcsak befejezés, az újnak is kezdete. A most következő

reformáció egész művelődésünk népi nyelvűvé válását követelte, s e követelmény kielégítése humanizmusunk teljes magyarrá válását is jelentette. E folyamat bemutatása azonban már a nagyon várt második kötet témája lesz. A mű kezünkben levő *első része önmagában is egész, önálló és befejezett*. A magyarországi humanizmus korának ezt a hatalmas, a nagy témához valóban méltó ábrázolását, a sok, néha merész újszerűség okozta élenkségen túl, a befejezettség nyugalma és biztonsága jellemzi. Ezt a nyugodt biztonságot a néhol kiegészítést sürgető, néhol vitatkozó érdeklődés zavarni nem, csak színezni fogja.

Mezey László

HÉSIODOS : MUNKÁK ÉS NAPOK

TRENCSENYI-WALDAPFEL IMRE FORDÍTÁSÁVAL ÉS MAGYARÁZATAIVAL
(Akadémiai Kiadó. Budapest, 1955.)

Egymással vetélkedő két, azaz inkább kettős kezdete a görög irodalomnak Homéros és Hésiodos műve. A közhit — és hozzátehetjük : a lelkiismeretesen nyomozó tudomány is — Homérost tekinti korábbinak. De Hésiodosban található meg egy ősbibb, eposzt-megelőző, a törzsközösség vallásos életével szorosan összefüggő, azt kifejező költészetnek összefüggőbb nyomai. Ezek az ősbibb elemek a homérosi eposzokban csak szórványossá morzsolva, továbbá rejtettebben, letompulva, sőt talán nem ok nélkül gyaníthatóan a tudatos enyhítés, szépítés, szelídítés hozta változatban lelhetők föl. Hésiodos *hangjában* homéros-előtti költői hagyományok, ráolvasásnak, varázslásnak, a természet kényszerítésének, általában a homéros-előtti gondolkozásmódnak közvetlenebbül s főként huzamosabban észlelhető termékei élnek tovább. Azt mondhatnók : Hésiodos későbbi, de ősbibb! E paradox igazságba bele nyugodni semmiképp sem óhajtó ókortudósok (elég nagy számmal) vagy az ősbibb gondolkozásmódot őrző Theogoniát vitatták el Hésiodostól, vagy — megfordítva — elsősorban a Theogoniára támaszkodva Hésiodos elsőbbségét erősítették.

Ez utóbbit különösen DORNSEIFF és iskolája tette. Legrikítóbb példával MARGARETE RIEMSCHEIDER, Dornseiff gondolatainak továbbfejlesztője szolgál, akinek hat esztendeje megjelent Homéros-könyve egyenesen olyan mondattal kezdődik, amely könnyeden s ellentmondást nem tűrően befejezett tényként állapítja meg Homéros Hésiodos-tanítvány mivoltát. „A hetedik század első felében kellett megtörténnie annak, hogy Homéros a költő, Hésiodos Theogoniájával megismerkedett, és ennek az első görög istengenealógiának birtokában elhatározta, hogy belőle vidám családi történetet készít.” Furcsa kezdet. Nem is megállapítás-, inkább hivatkozás-formája van, s amit félig-meddig nyitvahagyni látszik, az pusztán az időpont kérdése. Különösen meglepő az a visszamenőleges látónoki biztonság, amellyel hipp-hopp, Homéros lelki-világába is be tud hatolni és Homéros *elhatározásáról* beszél. Az ilyen bejelentés még akkor sem vétethetik komolyan számba, ha — mint ez RIEMSCHEIDER könyvében megtörténik — utána szép számmal szerepelnek a szellemes és nem egyszer meggyőzőnek tűnő példák, mind arra szánva, hogy Hésiodos időbeli elsőbbségét tanúsítsák.